

U-kanyar Magyarországon

KORNAI JÁNOS

(Folytatás a 9. oldalról)

Ugyanakkor egy-egy nemzetállam határain belül vagy országhatárokon túlnyúló, közös nyelvet használó, közös történelmi hagyományokat őrző közösségekben továbbra is él, sőt sok helyen minden korábbiánál erősebben fellángol a nemzeti érzés.

A rendszerváltás nemcsak a belső megújulást hozta, hanem egybeesett a magyar szuverenitás helyreállításával. „Ruszkik, hazai!” – ez volt a jelző; örömteli elszakadás a „Keletől”, várakozó odafordulás a „Nyugat” felé. Mind erősebbé vált a magyar külkereskedelemben a nyugati behozatal és kivitel. Bőségesen áramlott be a külföldi tőke. Magyarország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz, majd 2004-ben lett az Európai Unió tagja. A csatlakozási szándékot mindkét esetben népszavazás erősítette meg, és az előkészítő kampányokban valamennyi parlamenti párt, köztük a Fidesz is a csatlakozás támogatására buzdította híveit. Miközben mindvégig jelen voltak és meg is szólaltak az ellenvélemények, húsz éven át a külpolitikai változások *iránya* egyértelmű volt: Magyarország legyen Európa szerves része, tartozzék egyértelműen a nyugati világhoz, erősítse tovább a Nyugathoz kötődő politikai, gazdasági és kulturális szálakat.

2010-ben ebben a dimenzióban is sajátos U-kanyar kezdődött: az egyértelműséget felváltotta a kétértelműség. Ez elsősorban a hivatalos nyilatkozások retorikájában jelenik meg. Vezető politikusok nyilvános gyűléseken keseregnek a világkapitalizmus és a nyugati civilizáció válságáról. Az uralmon lévő csoport hangadói nemegyszer megfogalmazzák az EU-ellenes, Amerika-ellenes hangulatot; néha odáig mennek, hogy az 1989 előtti moszkvai diktátumokhoz hasonlítják a brüsszeli előírásokat. Am ha tegnap szavak hangzanak el a Nyugat elerőtlenedéséről, és Keletről várják az új ígéretet, a mai szavak az ellenkezőt állítják. Orbán büszkén vállalja a Janusarcúságot, a „pávatáncban” politikai ravaszágának megnyilvánulását látja. Teljesen más a szavak tartalma és a hangneme, ha saját híveik gyűléseiben szólnak meg, mint amikor Münchenben vagy Bécsben beszélnek az üzletembereknek rendezett előadáson. Nem csoda, ha sem a hívek, sem az ellenfelek, sem a hazai, sem a külföldi megfigyelők nem tudnak kiigazodni.

A külpolitika, a diplomácia világában a hivatalos vagy félhivatalos nyilatkozatoknak nagy súlyuk lehet. Magyarország ma is tagja a NATO-nak és az Európai Uniónak; nem hangzottak el hivatalos nyilatkozatok kiegészítő szándékáról. A magyar kormány örömmel fogadja el az EU-tól bőven áramló pénzügyi támogatást, csak ahhoz ragaszkodik, hogy keményen kézbentartsanak elosztását. Ugyanakkor ismételten előfordul, hogy az uralkodó politikai erő képviselői nyíltan csatlakoznak eurosceptikus megnyilvánulásukhoz.

A magyar diplomácia szívósan próbálja (nem túl nagy sikerrel) kiépíteni kapcsolatait különböző ázsiai autokráciákkal és diktatúrákkal, Azerbajdzsántól, Kazahsztántól és Üzbegisztántól, valamint az arab olajsejkségektől kezdve Vietnámtól és Kínáig, hangoztatván: más országok is ezt teszik. Itt csak üzletről van szó; a demokráciáért és az emberi jogokért való kiállás más lapra tartozik. Csakhogy időnként ennél messzebbre mennek; nemrég például a diktátor budapesti látogatása alkalmából a miniszterelnök „mintaállamnak” nevezte Azerbajdzsánt.

Érthető, hogy a külföld a magyar-orosz kapcsolatokat figyeli a legélesebben. Korábban már megállapítottuk, hogy a jelen magyarországi és oroszországi kormányzati formák lényeges közös vonásokat mutatnak; ebben a tekintetben mindkét rezsim azonos kategóriába, az autokráciák osztályába tartozik. Most azonban nem ezt a fajta hasonlóságot vesszük szemügyre, hanem a kis Magyarország és a nagy Oroszország közötti külpolitikai és gazdasági viszonyt. Mennyiben maradt fent ebben a kapcsolatban a magyar fél szuverenitása, milyen mértékű a mai

és a jövőbeni elkötelezettsége az orosz fél irányában? Ezzel együtt felvetődik a komplementer kérdés: mennyiben veszélyeztetik a jelen tendenciák Magyarország elkötelezettségét az Európai Unió, a NATO, a nyugati világ felé?

A kérdés megválaszolásához többet kellene tudni például arról, milyen feltételekkel egyezett meg 2014 januárjában a magyar és az orosz kormány a legnagyobb magyarországi erőmű, a paksi atomerőmű bővítésének ügyében. A szerzőnek nincs határozott álláspontja abban, indokolt-e a magyar atomenergia-termelés nagyarányú növelése, és ha igen, akkor műszaki, pénzügyi és geopolitikai szempontból az orosz ajánlat volt-e a legkedvezőbb a lehetséges alternatívák közül. Amit sokan joggal kifogásolnak Magyarországon és külföldön, az a döntéshozatal módja. A döntéseket nem előzték meg nyílt és körültekintő szakmai viták, hanem a nyilvánosság kizárásával hajtották keresztül a kormány elgondolásait a parlamenti törvénygyáron. E létfontosságú akció ügyében, amely mély befolyást gyakorol majd sok jövendő nemzedék életére, az Európába való beilleszkedésre és az ország külpolitikai helyzetére, szövetséges elkötelezettségeire, mindenkit kész helyzet elé állított a kormányzat.

Magyarország és a külvilág kapcsolatáról szólva át kell gondolni: mit várhatnak az U-kanyar miatt aggódó, a demokráciát, a jogállamot, az emberi jogokat féltő magyarok külföldi barátainktól? Egy-egy új fejlemény felháborodva elhangzik: ezt már végképp nem tűrheti el a Nyugat. Félő, hogy sokan hamis illúziókat táplálnak magukban. Kínosan lassú a tanulási folyamat; évekre telik, amíg a külföldi megfigyelő felismeri a bajt, és még tovább, amíg a részjelenséget helyes kontextusba helyezi. És a józan megértés még csak a kezdet lenne; mi minden kell még ahhoz, hogy a felismerést valamilyen cselekmény kövessék! A nemzetközi szervezetek számára szokatlan a feladat; tanácsaltalanok abban, hogyan lehet egy szövetséges államot rászorítani a demokrácia szabályainak megtartására. Szükség az eszköztár. Az Európai Uniót váratlanul és felkészületlenül érte a helyzet, amelyben egy tagállam újra és újra szembefordul a közösség értéktrendjével, formális és informális normáival. És ne feledjük el, hogy Magyarország kis pont a világ térképén; a politikai erők mozgására egymást keresztező érdekek hatnak, az országok, a politikai és világnézeti áramlat és csoportosulások, a társadalmi rétegek és a szakmák különérdekjei sokfelé rángatják a cselekvést. A magyarországinál nagyobb horderejű fenyegető helyzeteket sem sikerült békés megegyezésekkel megnyugtatón rendezni.

Az ideológiai szféra

A tárgyalás végére hagytam azoknak a változásoknak az áttekintését, amelyek az „ideológiai szférában” végbementek. A kommunista diktatúra egyik alapvető jellegzettsége, hogy létezik egy „hivatalos ideológia”. Eszmétörténeti gyökereit Marxhoz és Leninhez nyúlunk vissza, szókincsét a marxista-leninista pártszemináriumok nyelvéből meríti. A kommunista párt naprakész állapotban tartja, hozzáigazítja az éppen érvényes pártvonal propagandaszüslégleteihez. Az állampolgár, különösen a funkció betöltő „kader” számára kötelező ezt az ideológiát elfogadni; írásban és szóban ennek kell hangot adnia.

A rendszerváltást követően ebben a szférában is kibontakozott a változás fő iránya: a „hivatalos ideológia” dominanciáját felváltotta az eszmei világ *pluralizmusa*. Ehhez a fő irányhoz képest itt is U-kanyart látunk. A kormányzat arra törekszik, hogy korlátozza és diszkreditálja a pluralizmus elvét. Megpróbálja a társadalomra ráerőszakolni az általa egyedül üdvözítőnek tartott eszméket, hiteket és viselkedési normákat.

Mindenekelőtt energikusan létrehozta azokat az *intézményeket*, amelyek ebben a szférában is előmozdítják a központi akarat érvényesülését. A művészetek világának lételeme a pluralizmus, a sokszínűség. Ennek megfelelően szabad társadalmakban sokféle társulás és egyesülés, iskola és csoport létezik egymás mellett, egymással vetélkedve vagy egymással vi-

askodva. A 2010-ben hatalomra került politikai erő kiválasztott egy szűk csoportot, amelynek kezébe nyugati emberek számára elképzelhetetlen hatalmat adott. Fő szervezetük a Magyar Művészeti Akadémia. Most is léteznék más művészi csoportosulások, de ennek a privilegizált testületnek a neve magában az alkotmányban is megjelenik! Székházként megkapták a főváros egyik legszebb palotáját, a közpénzből finanszírozott kulturális támogatások, pénzbeli jutalommal járó díjak és elismerések odaítélése túlnyomórészt e csoport kezében van.

Hasonló a helyzet a tudománnyal. Hosszú történelmi múlta tekinthet vissza a Magyar Tudományos Akadémia, amelynek függetlenségét a kommunista rendszer alatt erősen korlátozta a pártállam, de a rendszerváltás óta autonómiája megerősödött. Fontos befolyása volt arra, hogy milyen kutatásokat támogassanak állami pénzből. A döntéseket egy az amerikai National Science Foundationhoz hasonló, szakértői véleményekre támaszkodó intézmény hozta meg. Most azonban itt is végbement a centralizáció. Létrejött Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal néven egy állami csúszervezet. Az Akadémia és más tudományos szervezet esetleg megpróbálhat hozzájárulni a döntésekhez, de az allokáció decentralizált, szakmai, „civil” formáinak vége – a Hivatal elnöke szuverén módon dönt. Az elnök pedig nem más, mint az első Orbán-kormány oktatási minisztere.

A rendszerváltás lehetővé tette a tankönyvpiac kialakulását. Tankönyvírók és a munkáikat publikáló tankönyvkiadók versenyeztek egymással, és az iskola, sőt azon belül esetleg a tanár választhatott, hogy melyik könyvből tanít. Most ezen a piacon is folyik a verseny felszámolása; létrejött egy mamut állami tankönyvkiadó, amely számára majdnem teljes monopolhelyzetet teremtettek.

Milyen eszméket kíván sugalmazni az egyre inkább központosított, államosított, uniformizált gépezet? Itt is érzékelhető a visszafordulás, nem a közvetlen előzmény, a marxista-leninista ideológia felé, hanem a még régebbi szellemi múltba. Sok formában támadnak fel új életre, mind nagyobb hangerővel az 1945 előtti Horthy-korszak hivatalos eszméi. Lehetetlen ezeket egy-két tömör kifejezéssel – nacionalizmus, sovinizmus, etnikai vagy vallási előítéletek, a családra vonatkozó konzervatív nézetek – leírni, mert sokféle színárnyalatban jelentkeznek. Hivatalos politikusok szájából nem hangzanak el nyílt, végtelensé, a civilizált világ fülében elviselhetetlenül hangzó kijelentések. Sok a burkolt célzás, az áttételes fogalmazás. De a hangtompítóval előadott zenéből kihallatszik az egy ütemre lépkező bakancsoknak szóló induló. Az én nemzedékem fülének ismerős és félelmetes ez a hang.

Azok a képek, amelyeket a kulturális és tudományos életről, az eszmék világáról felvillantottam, jól beillenek a jelenlegi magyar rendszer általános leírásába, amelyet a cikk korábbi része foglalt össze. Erre a szférára is a felemátság, a „sem nem demokrácia, sem nem diktatúra” állapot nyomja rá a bélyeget. Az uralom egyre erőszakosabban próbál elterpeszkedni. Szerencsére van szép számmal író, költő, zenész, filmes, képzőművész, tudós, tanár, szellemileg független értelmiségi, aki nem hagyja magát megfélemlíteni, sem pénzzel, kitüntetésekkel megvásárolni, és megvédi szellemi autonómiáját. Aki Magyarországon jár, tanúsíthatja, hogy pezseg a szellemi élet, egyszerű művészeti alkotások, jelentős tudományos eredmények születnek.

A jövő lehetséges forgatókönyvei

A fennálló magyar állapotok leírása után néhány személyes megjegyzést szeretnék tenni. Tanulmányom kéziratának első olvasói közül többen is felvetették: miért nem foglalkozom az U-kanyar előzményével, miért nem tárom fel a fordulattal *okait*?

Tisztában vagyok azzal, hogy sok tényező játszott itt szerepet: az 1990-2010 közötti kormányzatok, valamint a parlamentben és a parlamenten kívül működő politikai pár-

tok által elkövetett súlyos hibák, a korrupció elharapódzása, a tömeges munkanélküliség megjelenésének traumája, a társadalmi egyenlőtlenség kiéleződése, a lakosság számottevő részének kiábrándulása a rendszerváltáshoz fűződő és felfűtött elvárások után. A demokrácia érlelődése hosszú történelmi folyamat, és Magyarország még csak a tanulóévek kezdeténél tartott.

Azt is tudom, hogy az okozati magyarázathoz az sem lenne elég, ha csak 1990-ig, a rendszerváltásig mennék visszafelé az időben. Egyre mélyebbre kellene ásni, a magyarországi szocialista korszak végső szakaszához, amelyet Nyugaton „gulyáskomunizmusnak” neveztek, amikor a lakosság hozzászólt a keménykezű, ám az alattvalóiról paternalista módon gondoskodó uralomhoz. A még mélyebb, még régebbi réteg a mai gondolkodást formáló történelmi emlékezetben: az 1919 és 1945 közötti Horthy-korszak autokráciájának nacionalizmusa, rasszista, antiszemita ideológiája, az első világháborút követő igazságtalan országcsontkítás revidítőjét minden más probléma fölé helyező külpolitikája, amely Hitler lojális, végsőig kitartó szövetségesévé tette ezt az országot. És folytatni lehetne az ásatást az ellentmondásos történelmi tradíciók évszázados múltjának vizsgálatával.

Nem szívesen tárgyalok rendkívül bonyolult kérdéseket egy-két bekezdésnyi terjedelemben. Akkor már helyesebb öszintén feltárni az olvasó előtt: *ne várja tőlem* itt, ebben a tanulmányban a jelenlegi rezsim előzményeinek elemzését. A kérdés megválasztása legalábbis egy másik tanulmányt igényelne, bizonyára nem rövidebbet, mint ez a dolgozat. Az alkalmas személy a megírására egy jó magyar történész lenne, aki mélyrehatóan ismeri a múltat, és élénken érdeklődik a jelen iránt, járatos a politikai filozófiában, a politikatudományban és a közgazdaságtanban.

Egy másik ellenvetés, amit az első olvasók között többen is megtettek: miért állok meg a bajok felsorolásával; miért nem vázolom fel a *teendőket* is, amelyekkel azokat ki lehetne küszöbölni? Az egyik orvos az MRI- vagy a PET-vizsgálatot végzi, és elég nagy biztonsággal meg tudja állapítani, van-e rákos daganat a beteg testében, és azt is, hol helyezkedik el. Am rendszerint egy másik orvos vagy orvosteam tanácskozik arról, hogy milyen terápiák kerülhetnek szóba, melyik milyen kockázatokkal és mellékhatásokkal jár, sebészkeséssel kell-e kivágni a daganatot, besugárzást és kemoterápiát kell-e alkalmazni, vagy a fájdalom csillapítására kell-e szorítani, mert a beteg menthetetlen. Én ebben a tanulmányban diagnózist próbálok adni. Erre merek vállalkozni, többre nem. A politikai tanácsadás külön mesterség, amely más szempontokat tart szem előtt („Realpolitik”). Más normák szerint működik; célszerűnek tarthatja a valóság torzított bemutatását, a bajok elhallgatását, ha az nem szolgálja a hatalom megszerzésének vagy megtartásának érdekeit; támogatókat, hívókat, rajongókat akar toborozni. Ez nem az én mesterségem.

Amikor Amerikában előadásokat tartottam valamilyen nehéz és bonyolult helyzetről, például a poszt-szocialista átmenet idején, sohasem maradt el a kérdés: mi a teendő? Mi az, amit nekünk kellene tennünk, nekünk, a barátaimnak, akik távol élünk a ti régiótoktól? Csodálom és tiszteltem ezt a tettekeséget, de nem az én feladatom, hogy feleljek. Cikkemben kizárólag a helyzet feltárására szorítottam; ahhoz kívántam hozzájárulni, hogy külföldi barátaink jobban megértsék a magyarországi helyzetet.

Mit hoz a jövő Magyarország számára? Nagy figyelmet érdemel az a demokráciaelmélet, amely elsősorban Schumpeter nevéhez fűződik, és amely nem azt firtatja, vajon egy adott kormányzati forma mennyire fejezi ki a „nép” vagy legalábbis a többség akarátát. A demokráciában elsősorban egy *procedúrát* lát. Több fontos tulajdonsága közül most csak egyet emelek ki: a demokratikus procedúra lehetővé teszi a kormány le-váltását, mégpedig nem a zsarnok meggyilkolása, összeesküvés, katonai puccs, véráldozatok követelő népfelkelés útján, hanem békés és civilizált formák között, több párt ver-

senyése nyomán végrehajtott, jogilag jól szabályozott választással. A választások útján való leválthatóság nem elégséges feltétele a működő demokráciának, de egyike a szükséges feltételeknek. Teljes biztonsággal csak utólag jelenthető ki, vajon teljesült-e ez a minimumfeltétel.

A kilátások borúsak. Orbán Viktor és pártja, a Magyarországon elterjedt kifejezéssel, „becementezte” magát. A választási törvények ismételt módosítása arra irányult, hogy biztosítsa a Fidesz győzelmét, sőt túlbiztosítsák magukat ebben a tekintetben. Felkészültek arra a kis valószínűsége, de nem lehetetlen eseményre is, hogy a választáson nem sikerül parlamenti többséget szerezni. A 32 sarkalatos törvényt csak kétharmados parlamenti többség módosíthatja, és ez nagy valószínűséggel még a Fidesz választási kudarcát esetén sem áll össze a részvételük nélkül. Számos kulcsfontosságú pozíció, mindenekelőtt a főügyészség, a köztársaság elnökének, a központi bank elnökének, a Számvévszék elnökének, a bírói hivatal vezetőjének megbízatása túlnyúl a parlamenti cikluson; bármelyikük keresztbe teheti a lábát, ha netán az el-lenzék győz. A mostani vezetés által kiválasztott, de választási bukás esetén is hivatalában maradó költségvetési tanácsnak nemcsak véleményezési, hanem vétőjoga van az új kormány által betervezett költségvetéssel szemben, és ha a vétőra sor kerülne, a köztársasági elnök feloszlathatja a parlamentet, és új választásokat ír ki. Más szóval a mai kormányzat saját kezűleg kiválasztott néhány embere megbuktathatja a következő kormányt.

Mindebből logikusan adódik a következtetés: igen nagy az esély arra, hogy a kormány parlamenti választásokon nem váltható le. Ebben az értelemben a kialakult helyzet majdnem irreverzibilis. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy autokráciáknak többnyire csak a rendszert alapjaiban megrázó „földrendés” vet véget.

Nem zárható ki a jövendő más forgatókönyvi sem. A történelem nagy eseményei nem jósolhatók meg a valószínűségi számítás segítségével; minden konstelláció egyedi és megismételhetetlen. A helyzet a jelenleginél sokkal rosszabbul is alakulhat. A jelenlegi Fidesz-autokrácia azzal is válaszolhat az erősödő tiltakozásokra, hogy megkeményíti a reprezentíót. Ezt az utat járja például a török autokrácia. Máris jelentős erőt képvisel a szélsőjobboldal pártja, a Jobbik; nem is egy városban az ő embereket választották meg polgármesternek. Háborítatlanul beszélnek a parlamentben és az utcán. Mi történne akkor, ha valamelyik jövőbeni választáson a Fidesznek nem jönne össze a parlamenti többség? Vajon nem lennének-e hajlandóak koalícióra lépni a szélsőjobbal? Van rá történelmi precedens: a weimari demokrácia végóráiban a mérsékelt jobboldali konzervatív párt koalíciós kormányt alakított Hitler pártjával; együtt megvált a parlamenti többségük.

Ugyanakkor nem zárható ki egy kedvező forgatókönyv megvalósulása sem. Hátba rendeződnek az ellen-zék, a pártok és civil mozgalmak sora? Hátba új politikai csoportok és mozgalmak jelennek meg és milliókat hódítanak meg? Hátba a demokratikus erők jövendő vereségeit szinte garantáló választási szisztema ellenére mégis fordul a kocka?

Ne adjuk fel a reményt.

(A tanulmány angol nyelvű változata a *Capitalism and Society* című nyílt hozzáféréstű internet-folyóiratban jelent meg [Vol. 10, Issue 2, Article 1, 2015], amelynek hátrintézménye a New York-i Columbia egyetem keretében működő hasonló nevű kutatóközpont. A folyóirat szerkesztői Edmund Phelps Nobel-díjas közgazdász, Alman Bhidé és Richard Rob. Az angol nyelvű változat internetcíme: <http://capitalism.columbia.edu/journal/10/2> .

A tanulmány angol nyelvű bővített változata a szerző honlapján található: www.kornai-janos.hu. A bővített változat közli a fő szöveget kiegészítő végjegyzeteket, amelyek a következőket tartalmazzák: idézetek, hivatkozások a kérdés magyar és külföldi irodalmára, a megállapítások forrásai, idézetek, a tanulmány egyes állításainak alátámasztására szolgáló információk, továbbá egyes fogalmak magyarzata. Ugyanott áll az olvasó rendelkezésére a tanulmány teljes irodalomjegyzéke.)